

אחרית דבר

יותם בנשלום

אנעאם כצ'אצ'י (ילידת 1952) היא סופרת עיראקית מוכרת ומוערכת בעולם הערבי. היא נולדה בבגדאד, למדה תקשורת באוניברסיטת בגדאד, ולאחר מכן עברה לפריז כדי לכתוב עבודת דוקטורט באוניברסיטת סורבון. לאחר סיום לימודיה נותרה בעיר, ולמעשה הייתה לצרפתייה. עם זאת, מעולם לא ויתרה על ארצה-מולדתה, עיראק, ועל שפתה, הערבית.

כישוריה המגוונים של כצ'אצ'י אפשרו לה לפעול בתחומים רבים. היא פובליציסטית חדה המפרסמת את טוריה בעיתונות הערבית, בעיקר בעיתון "אלשרק אלאווסט" הרואה אור בלונדון; היא עוסקת בקולנוע תיעודי, וסרטה הידוע ביותר הוא *د. نزيهة الدليمي: أول وزيرة عربية* (ד"ר נזיהה אלדלימי: השרה הערבייה הראשונה), שעסק בדמותה של הפמיניסטית העיראקית נזיהה אלדלימי (1923–2007), שהייתה האישה הראשונה ששימשה בתפקיד שרה בקבינט בעולם הערבי; וכן מחברת ספרות עיון, דוגמת ספרה על האומנית ואשת החינוך לורנא סלים. אך את עיקר פרסומה קנתה בזכות כתיבת רומנים. עד כה ראו אור ארבעה רומנים של כצ'אצ'י בשפה הערבית, והללו זכו להכרה, לפרסים ולתרגומים לשפות רבות (שלושת האחרונים אף נכנסו לרשימה הקצרה של פרס בוקר הערבי): *سواقى القلوب* – מעייני הלב (ביירות: אלמא'ססה אלערביה ללדראסאת ואלנשר, 2005), *الحفيدة الأميركية* – הנכדה האמריקאית (ביירות: דאר אלג'דיד, 2008).

طشاري - תחמושת רסס (ביירות: דאר אלג'דיד, 2013), והרומן הרביעי שלה עד כה, أَلْبَيَّة - הסוררת (ביירות: דאר אלג'דיד, 2017).

תרגום הסוררת לשפה העברית לא היה פרויקט מובן מאליה. לאחר ההתגברות על הקושי הראשוני שהיה כרוך בו - היינו, בניית ארון הדדי בין קבוצת מתרגמים לעברית ובין מחברת ידועה ומוכרת מן העולם הערבי - נותרו בו אתגרים מעניינים רבים הנובעים ממאפייניו הלשוניים של הרומן, מצורתו הסיפורית ומן הצורך ליצור מגע בינו ובין הקורא העברי.

התחביר הערבי של כצ'אצ'י הוא בלתי רגיל: היא כותבת במשפטים קצרצרים של מילים ספורות. בערבית, שהמשפטים בה לרוב ארוכים יחסית, מאפיין זה מיוחד אף יותר מבעברית. לרוב משפטים קצרים הם ברכה למתרגמים, משום שהתחביר שלהם פשוט, וקל יחסית ללוש אותם וליצור אותם מחדש בשפת היעד; המאפיין הזה של הטקסט נשמר ככל האפשר בתרגום העברי.

שלא פתחביר, אוצר המילים של הרומן הסוררת מזמן למתרגמי שפע של אתגרים לשוניים. הלשון הערבית עשירה בהרבה מן העברית, וכצ'אצ'י, כמוה כגיבוריה תאג' אלמלופ, ודֵיאן ומנצור, שולטת בלשון זו על כל רבדיה; היא מתענגת על מילים נדירות במיוחד ועל מילים מוכרות המשמשות בהוראה נדירה. שמו המקורי של הספר, أَلْبَيَّة (אלִבֵּי־ה), הוא דוגמה למילה נדירה שהיא חמקמקה במיוחד בעיניים עבריות: משמעותה הראשונית היא "המנודה" או "המושלכת", אך היא מדגישה מצב קיומי יותר משהיא מדגישה פעולה שנעשתה, שכן איש לא נידה את הגיבורות, אך כל אחת מהן יכולה לראות בעצמה "נְדוּיָה". נוסף על כך, מילה זו כוללת הן למילה הפיוטית אך הנפוצה בהרבה نَبِيذ (נִבִיד), שפירושה "יין". שם הספר שנבחר לבסוף, הסוררת, הוא מילה אחרת הנושאת מטען רב בעברית ומתארת את הנפשות הפועלות בספר.

הרומן מושתת על ערבית ספרותית, אך יש בו דיאלוגים, מונחים

וביטויים רבים הלקוחים משלל ניביה של הערבית המדוברת. האזוטריים שבהם לקוחים מן הניב הבגדאדי של הערבית העיראקית שדוברה לפני שבעים שנה. לא תמיד קל להבין את משמעותם של ביטויים כאלה, אך כאן באה לעזר להיטותם של העיראקים לתיעוד שפתם ותרבותם. שפע של רשימות מונחים אישיות, דיונים וקטעי זיכרונות ברשת סייעו בפענוחן של מילים עסיסיות שאינן מופיעות במילונים.

על הקשיים הללו נוסף האתגר העיקרי שבתרגום רומן רב־קולי: הצורך להתאים קול ספרותי נפרד לכל דמות. הסודרת מסופר מארבע נקודות מבט: זו של תאג'י, עיתונאית שופעת חיים ורב־מעללים, שבנתה את עצמה בעיראק שבין שתי מלחמות העולם ונדדה בכל המזרח התיכון; זו של ודיאן, כנרת מופנמת ובת לאצולת בגדאד, שמלחמת איראן־עיראק ושלטונו העריץ של צדאם חוסיין עיצבו את אישיותה; זו של מנצור, פלסטיני גולה שנדודיו הובילו אותו לקריירה אקדמית בוונצואלה; וזו של המספרת, בת דמותה של המחברת. את הקולות האלה אנו פוגשים בכמה נקודות מפתח: לשונה של תאג'י הצעירה, המנסה להתערות באליטה התרבותית של בגדאד, אינה דומה לזו של תאג'י הזקנה המתענגת על זיכרונותיה בפריז, ומנצור הצעיר הנחוש, הבונה לו עתיד בקראצ'י, אינו מתנסח כמו מנצור המיושב החי בקראקס. נוסף על כל זאת, קולותיהם הפנימיים של הגיבורים אינם דומים לשפה שהם משתמשים בה כשהם מדברים. הדבר בולט במיוחד בדמותה של ודיאן, שמיעוט דבריה מכסה על חיי נפש סוערים.

קבוצה אחרת של אתגרי תרגום היא האזכורים ההיסטוריים והתרבותיים שהספר גרוש בהם. הרומן כולל ציטטות מן השירה הערבית הקלאסית, מן הקוראן ומן המסורה, רמיזות עדינות לאירועים היסטוריים שעיצבו את דמות המזרח התיכון, ושפע רב של שמות מקומות, מוסדות ואישים בעיראק ומחוצה לה, המרכיבים את הזהות התרבותית הענפה

שהסוררת רוקם לעיני קוראיו. הקושי התרגומי שבאזכורים הללו נובע לא רק מהצורך להבינם ולתרגמם נכונה, אלא גם מהלבטים הנוגעים לשאלות באיזו מידה ובאיזו דרך ראוי להבהירם ולהסבירם לקורא. יש המעדיפים שהמתרגם ימעיט בהסברים: כמה מאלה רוצים להבטיח חוויית קריאה בתולית וקרובה ככל האפשר לקריאת טקסט המקור, ואחרים רוצים לחנך את קהל הקוראים הפריבילגי ולשלוח אותו לכרך בעצמו כל נקודה מוקשה. לעומתם יש המצדדים בהנהרות ובהערות שוליים, וזאת בטענה שהקוראים של הטקסט המתורגם אינם נהנים מן הידע המוקדם של הקוראים המיועדים של הטקסט המקורי, ושקשה לצפות מהם לחקור לעומק טקסט שהוא סתום בעיניהם.

במקרה של הסוררת נפלה ההחלטה על שילוב הסברים לא מעטים בגוף התרגום ובהערות השוליים שלצדו, וזאת לא רק משום שהנקודות המוקשות ברומן מרובות ביותר, אלא גם משום שפרטי המידע והאזכורים שבו הם בבחינת תכלית לא פחות משהם בבחינת אמצעי. הדמויות בהסוררת מורכבות ועלילותיהן סוחפות, אך הפנורמה של הלבנט הנפרשת בו מזינה את הקורא העברי ממש כמותן.

דוגמה למקום שבו נבחר ביודעין שלא להוסיף הערה המבהירה פרט עלילה חשוב, המרחיב את עולמה של היצירה, היא המקרה של דמות בן השיח', המכונה ה"אדון". רוב הערכים שיקראו את הספר יזהו את האיש מיד: עוראי חוסיין, בנו הבכור של שליט עיראק צדאם חוסיין. כמו בן השיח', גם עוראי, שנודע לשמצה בגחמנותו ובאכזריותו, נטש את לימודי הרפואה לטובת לימודי הנדסה כעבור כמה ימי לימודים בלבד; ב-1996 הוא ניצל מניסיון התנקשות אך נפגע בעמוד השדרה ונותר משותק למחצה במשך כמה חודשים, וב-2003 הוא נהרג בהפצצה אמריקאית ותמונות גופתו המרוטשת שודרו ברחבי העולם. הימנעותה של כצ'אצ'י מציון השם המפורש עשויה לנבוע מרצונה שלא להסתבך בשאלות של דיוק היסטורי או מרצונה לנקום באחד האישים השנואים ביותר בתולדות עיראק, אך היא מאפשרת לה גם לשוות לדמותו בספר

את הנופך המיתולוגי והמבעית הראוי לה.

הרומן הסוררת עשוי למצוא לו אוזניים קשובות רבות בקרב קוראי העברית. מרקמו ומארגו נשענים על עיסוק מתמיד בשאלות של זהות תרבותית ולאומית, חיכוך בין חברות ואידיאלוגיות ודיכוי אתני ומגדרי במזרח התיכון, ועל כן בכוחו למשוך את כל מי שמתעניין בסוגיות הללו; אידיאלוגים מכל קצווי המפה המדינית והחברתית בישראל עשויים למצוא בו אישוש לעמדותיהם המוכנות עמם מראש. עם זאת, בעיני כוחו הגדול של הספר טמון בכך שהוא מראה לנו, הישראלים, כמה אנו מחמיצים בנתקנו את עצמנו מן התרבות וההיסטוריה השוקקות של המזרח התיכון. דמותה של תאג' אלמלוך נודדת בין מדינות ותקופות ופועלת בהן בנחישות, באהבה ובחדוות חיים, ודרכה הספר משפיע עלינו עוד ועוד טעימות מתרבות הלבנט – אוכל, שירה, מוזיקה, פילוסופיה, היסטוריה, פתגמים ועוד. אך עושר זה אינו גודש אותנו עד מחנק, אלא להפך: הוא יוצר בנו את התחושה שלפנינו אפס קצהו של עולם גדול בהרבה, ושאם נרהיב עוז ונביט מעט סביבנו, נזכה ליהנות ממנו ולגדול גם אנו. וכך גם אני: כשהתבוננתי בעיר בגדאד מבעד לעיניהן של הרמויות הראשיות בסיפור, התחלתי לראות בה עיר מופתית, ארץ חפץ, ולהתגעגע אליה בלי שביקרתי בה מעולם.

במהלך תרגום הספר הטרחתי רבים וטובים בשאלות וקיבלתי מהם עזרה שלא תסולא בפז. חובתי הנעימה היא להודות להם כאן. כמאל קזל, סלמאן מצאלחה, אימאן אלבויראת, טאהר עזאם וג'מיל אבראהים עשו מעל ומעבר כדי לענות על שאלותי בנושאי שפה ותרבות ערביות. דורי מנור ושמואל טויטו סייעו לי בכל הנוגע לתרבות צרפת. תודה אחרונה חביבה, أخيرا وليس آخرا, שלוחה לעורכת התרגום דימה דראושה, שממושבה בברלין הרחוקה התייסרה איתי בכל מעקשי התרגום והושיעה אותי מטעויות רבות. לכל אלה, ולכל מי שנשכח ממני, אני מודה מקרב לב.